

Klára Agyagási (2019). **Chuvash Historical Phonetics. An areal linguistics study. With an Appendix on the Role of Proto-Mari in the History of Chuvash Vocalism.** *Turcologica* 117. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. 333 sayfa.

EMİNE YILMAZ*

Köklü Macar Türkoloji geleneğinin en önemli araştırma alanları Orta Volga bölgesinin karmaşık tarihsel dil ilişkileri, bölgesel tipolojik dil özellikleri, özellikle de eski Batı Türkçesi (West Old Turkic = WOT) dillerinden Macarcaya yapılmış kopyalardır.

Türkiye Türkolojisi geleneğinde, Batı Türkçesi ile Oğuz grubu (ve kimi zaman Kıpçak grubu), Doğu Türkçesi terimi ile de Çağataycanın devamı olan çağdaş Türk dilleri belirtilir. Ancak, Türk dili dünyası, Çuvaşçayı da içine alacak şekilde genişletildiğinde Batı Türkçesi terimi bugün bir /r-l/ dili olan ve bu özelliğiyle Bulgar Türkçesinin (literatürdeki diğer terimler: *eski Bulgarca*, *Oğur dilleri*, *r-tipi diller*, *Çuvaş tipi diller*) tek çağdaş temsilcisi olan Çuvaşçayı gösterir ve doğal olarak diğer Türk dillerinin tümü /z-ş/ özelliği taşımalarıyla Doğu Türkçesi (Genel Türkçe) içinde yer alırlar. *West Old Turkic*'te bu ayrım basitçe, Türkiye'nin doğusundaki ve batısındaki Türkçe varyantlar olarak yapılmıştır (Róna-Tas, Berta 2011: 7).

Macar geleneği aynı zamanda Altay dilleri adı altında birleştirilen Türkçe, Moğolca, Mançu-Tunguzca, Korece, Japonca ve (iki binli yıllardan itibaren) Kitanca arasındaki ilişkileri genetik akrabalıkla değil, uzun ve karmaşık dilsel ilişkilerle (language contact) açıklama eğilimindedir (Kitancayla ilgili araştırmalar için bk. Shimunek 2007, Kane 2009). Doğu Avrupa'da konuşulmuş iki önemli Türkçe varyanttan yani Eski Bulgarca ve Kuman/ Kıpçakçadan Macarcaya yapılmış kopyaları inceleyen en önemli yayın olan *West Old Turkic* de Macar geleneğinin devamı olarak genetik akrabalığa değil, dil ilişkilerine dikkat çeker. Temel ilişkiler ise Macarların atalarıyla Hunlar (?), Bulgarlar, Avarlar, Hazarlar, Peçenekler, Kuman/ Kıpçaklar vb. arasında, beşinci yüzyıldan Moğol istilasına kadar olan süre içinde, Ural Dağları'nın ve Ural Nehri'nin batısında tasarlanmıştır. Bu ilişkilerle ilgili olarak yirminci yüzyılın başından itibaren, epeyce bir bölümü Türkçeye de çevrilmiş, iyi bilinen kaynaklar vardır: Rásonyi 2006, Chavannes 2006, Golden 1980, 2006 vb.

---

* Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, eminey@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3399-3059

(Yazının Geliş Tarihi/Received Date: 02.05.2021, Yazının Kabul Tarihi/Acceptance Date: 18.05.2021)

Ayrıca, O. Pritsak, M. Erdal, A. Róna-Tas, Á. Berta, Í. Mándoky-Kongur, L. Ligeti, Gy. Németh, Talat Tekin gibi -büyük çoğunluğu Macar geleneğinden gelen- burada sayamayacağımız kadar çok araştırmacı bu alanda çalışmıştır.

Bilindiği gibi, Batı Türkçesi varyantlarının hiçbiri yazı dili değildi. İncelemeye konu olan veriler, farklı alfabelerle (Grek, Runik, Arap vb.) yazılmış dağınık örneklerdir. Bu nedenle okunuşları kadar kökenleri de her zaman tartışma konusu olmuştur. Kimi zaman genetik akrabalık, kimi zaman da dil ilişkileri içinde tartışılmışlardır. Batı Türkçesi konuşan grupların Türk dilli olan / olmayan gruplarla karmaşık dil ilişkileri yoğun biçimde tartışılmaya devam etmektedir.

Róna-Tas, yakın zamanlarda yayınlanmış bir makalesinde Hint-Avrupalı Alanlar, Türk kökenli Bulgarlar ve Fin-Ugor kökenli Macarların dil ilişkisini tartışmıştır (2005). Róna-Tas'a göre bu üç grup 5-7. yüzyıllar arasında birlikte yaşamışlardır. Róna-Tas, üç dilde de yaşayan “dişbudak ağacı”, “kayın ağacı” ve “meşe” anlamlarındaki adlardan yola çıkarak bu üç ağacın da bulunabileceği ortak coğrafyayı aramıştır: Kuban-Don bölgesi.

Tü. *kebrüç* “dişbudak” >Mac. *kõriş* [kõriş].

Tü. *kebrüç* “dişbudak” >Alan. **kevrüş* >Oset. *kaerz*.

Tü. *bük* “orman” > **bik* “kayın” >Mac. *bükk*.

İran. **tülē* “meşe” >Mac. *tül*.

İran. **tülē* “meşe” >Alan *tül* >Oset. *töldz, toldzæ*

Róna-Tas, bir başka çalışmasında Alan, Hazar ve Bulgar dil ilişkilerinden söz eder (2016): “7-9. yüzyıllarda Alanlar, Hazarlar ve Bulgarların birlikte yaşama tarihi iyi bilinmektedir. Bölgenin dili üzerindeki etkisi günümüzde bile gözlenebilir. Karaimcede “dev” anlamı *alankasar, alangasar* sözcükleriyle ifade edilir. Hem Alan hem de Hazarlar Oset folklorunda görülür. İlginçtir ki, *Kazayrag*, Osetçede “serf, kötü adam” ve asıl olarak “Hazar” anlamına gelir; *Kazar* da “pahalı” ve asıl olarak “cimri, cimri tüccar” anlamına gelir”

Róna-Tas aynı çalışmasında Türk-İran dil ilişkilerinden de söz eder: “MS 5. yüzyıldan 10. yüzyıla kadar Doğu Avrupa'nın güney bölgelerinde iki etnik grubun birlikte yaşadığını gözlemleyebiliriz. İranlılar ve yeni gelen Türkler birlikte savaştı ve yaşadılar. 630 civarında, eğitimini Bizans'ın Hristiyan başkentinde alan Kuvrat adlı Bulgar-Türk lider Avarlara karşı ayaklandı. Hristiyan bir Türk egemenliğinde ilk Türk yönetimini kurdu. Beş oğlu oldu. İlk oğlu (Bat) Bayan'ın Türkçe, ikinci oğlu Asparuk'un da İranlı bir adı vardı. Bu, bu dönemde Türk-İran ortak yaşamı için sembolik olabilir.”

Altay denilen dillerin tarihsel dil ilişkilerinden söz eden en son yayınlardan biri de Éva Kincses-Nagy'nin aslında Çağataycada Moğolca kopyaları değerlendirdiği *Mongolic Copies in Chaghatay* adlı monografisidir (2018). Kod kopyalama modeliyle hazırlanmış olan çalışmanın özellikle *Introduction* bölümünde Kincses-Nagy, beklendiği üzere Macar ekolünün bilinen bakış

açısıyla genetik akrabalığı değil, kopyalama ve alt tabaka etkisini öne çıkarmıştır.

Bu karmaşık dil ilişkilerinden söz eden son yayın, bu yazıyla tanıtmak istediğimiz K. Agyagási 2019'dur. *Turcologica* dizisinden çıkmış olan bu çalışmada Agyagási, Róna-Tas ve Berta gibi eski Batı Türkçesi (5-13. yüzyıllar) terimini kullanıyor. Dört bölüm ve Ana Maricenin Çuvaşça ünlülerin tarihi üzerindeki rolünü anlattığı *Appendix*'ten oluşan çalışmasının ön sözünde Agyagási, tarihsel dil araştırmasının iki temel amacı olduğunu vurgular: İlki herhangi bir dilbilim sisteminin bir alt sistemini etkileyen ve daha önceki bir sistemden kaynaklanan süreçlerinin kronolojik bir sırasını belirlemek, açıklamak ve kurmaktır. İkincisi ise tarih biliminin yardımcı bir disiplini olarak hareket etmek ve dil ile etnik topluluk arasındaki ilişkileri kullanarak tarihsel kaynaklarda bulunan dilsel verilerin yorumlanması yoluyla tarihsel sonuçlar için argümanlar sağlamaktır (Agyagási 2019: ix).

Agyagási'nin çalışması, bu amaçların her ikisini de karşılayacak şekilde tasarlanmıştır. Araştırmanın başlıca yönetsel ilkesi, gerçek dilbilimsel verilere dayanarak çeşitli zamanlarda meydana gelen sesbilgisel değişiklikleri göstermektir. Yazar, bir yandan yazılı tarihî kayıtların verilerini yorumlayarak ve diğer kaynaklarla karşılaştırarak Moğol istilasından önce Orta Volga bölgesinde var olduğu bilinen etnik ve dilsel öğelerin kapsamını genişletmeyi amaçlamakta; öte yandan, Ogur Türkçesi dil tarihinin bugüne kadar açıklanmış tüm verilerinden yararlanarak ve tarihsel karşılaştırmalı yöntemi uygulayarak Geç Eski ve Orta Çuvaş ses sisteminin aşamalarını tasarlamaya çalışmaktadır. Mari-Çuvaş dil ilişkisiyle oluşan ses değişiklikleri ve yapısal değişiklikler de karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Agyagási çalışmasında, Eski Çuvaşçaya, Eski Çuvaşçanın yaptığı ve Eski Çuvaşçadan yapılmış tüm kopyalara ve 5. yüzyıldan 17. yüzyılın sonuna kadar oluşturulmuş tüm dil kaynaklarına dayanmıştır. Lars Johanson'un kod kopyalama yönteminin uygulandığı çalışmada, Róna-Tas ve Berta tarafından 2011'de yayımlanmış olan *West Old Turkic* de temel dayanaklardan biri olmuştur.

Literatürde Çuvaşçanın tarihsel/karşılaştırmalı sesbilgisiyle ilgili çalışma çoktur ve bu alan G. Ramstedt, M. Räsänen, Z. Gombocz, B. Munkácsi, Gy. Németh, L. Ligeti, M. Palló gibi çoğunluğu Fin ve Macar olan Türkologlara çok şey borçludur. İlk isim olarak W. Schott ve ünlü eseri *De lingua Tschuwaschorum* sayılabilir. On dokuzuncu yüzyılda genetik akrabalık çalışmalarında odak, kurallı ses denklikleri üzerinde olduğu için Schott da aynı yolu izlemiş; daha sonra bağımsız olarak tartışılacak olan Altay dilleri kuramının bel kemiğini oluşturan Genel Türkçe $z/\xi = \text{Çuvaşça } r/l$ ses denkliklerini de belirlemiştir (Türkçe *yaz, taş* = Çuvaşça *şur, çul*). Yine, Altay dilleri araştırmaları açısından büyük bir önem taşıyan Çuvaşçanın sanıldığı gibi bir Fin-Ugor dili değil, bir Türk dili olduğunu da ilk kez Schott ortaya koymuştur (Schott 1841: 4).

Rus ekolünden Levitskaya'nın Çuvaşçanın tarihsel sesbilgisi monografisi özellikle önemlidir ve 1966'da doktora tezi olarak hazırlanmış olmasına rağmen ancak 2014'te yayımlanabilmiştir. Rus ekolünün özellikle 2000 sonrası katkıları A. P. Dolgova/ A. V. Kuznetsov tarafından topluca değerlendirilmiştir (2020). Yine eski Çuvaşçanın tarihsel bağlantıları genetik ve dil ilişkileri bağlamında Savelyev 2020'de değerlendirilmiştir. Türkçe bir yayın olarak *Çuvaşça Çok Zamanlı Sesbilgisi*'nde ses değişimleri Altayist bakış açısıyla ele alınmıştır (Yılmaz 1997).

Agyagási, *The predecessors of the Chuvash in the Volga Region* adlı ilk bölümde Çuvaşçanın tarihsel sesbilgisinin kaynaklarını değerlendirmiştir. Kendi yeni sınıflandırmasında, başlangıçtan MS 5. yüzyıla kadar olan dönemi Ana Türkçe (Proto-Turkic) sayan Agyagási, bu döneme ait kopyalamaları (dönemin kaynakları olarak kullanılan) şöyle tasarlar: /r-l/ tipi Ana Türkçeden Moğolcaya; Moğolcadan Ana Türkçeye (Agyagási, Macar Türkoloji geleneğinin bir üyesi olarak, Altayistlerce asla kabul edilmeyen bu ilişkiyi mümkün görmektedir); Hint-Avrupa'nın en doğudaki kolu olan Toharcadan Ana Türkçeye; Ana Türkçeden Ana ve Güney Samoyedceye; Eski ve Orta İrancadan Ana Türkçeye.

Agyagási'nin sınıflandırmasında ikinci dönem, 5-9. yüzyıllar arasına tarihlendirmiş olduğu Eski Türkçe (Old Turkic, WOT-Ogur) dönemidir. One göre bu dönem, r-Türkçesi (veya Ogur) konuşan Bulgar, Ogur, Onogur, Saragur ve Hazar gibi grupların, 5. yüzyılda z-Türkçesi (Common Turkic) konuşan gruplardan ayrılarak Doğu Avrupa'ya göç etmeleriyle başlar ve 1236'daki Moğol akınlarıyla sona erer. Bu döneme ait en ayrıntılı bilgileri, Macarcadaki r-Türkçesi dillerden kopyalanmış 384 veriye borçluyuz (bk. Róna-Tas, András, Berta, Árpád 2011). Döneme ilişkin diğer kaynaklar ise, 1) Eski Batı Türkçesindeki (West Old Turkic) Çince kopyalar; 2) Tuna Bulgarcası veriler, Hazarca ve Avarca (?) veriler; 3) Eski Batı Türkçesinden Osetçeye ve Alancadan Eski Batı Türkçesine yapılmış kopyalar; 4) Doğu Slavcadan ve Eski Rusçadan Volga Bulgarcasına, Volga Bulgarcasından eski Rusçaya yapılmış kopyalar; 5) Arapça ve Farsçadan Volga Bulgar ağızlarına yapılmış kopyalar; 6) Volga Bulgarcasından Ana Permce ve Ana Votyakçaya, Ana Permce ve Ana Votyakçadan Volga Bulgarcasına yapılmış kopyalar; 7) Volga Bulgarcasından Mordvinceye yapılmış kopyalardır.

Üçüncü dönem Orta Türkçe dönemidir (Middle Turkic, WOT-Volga Bulgar). 10-17. yüzyıllar arasındaki bu dönemin temel tarihsel kaynakları Volga Bulgar mezar yazıtlarıdır. Bunların dışında, Volga Bulgarcasından Orta Çuvaşçaya, Orta Moğolcadan Orta Çuvaşçaya, Orta Bulgarcadan Mari ağızlarına, Ana Mariceden Orta Çuvaşçaya, Orta Kıpçakçadan Orta Çuvaşçaya, Orta Rusçadan Orta Çuvaşçaya yapılmış kopyalar ve Orta Çuvaşçadaki alt katman öğeleri de diğer tarihsel verilerdir.

Agyagási, dördüncü dönemi, çağdaş Çuvaşçanın başlangıcı saydığı 18. yüzyıldan başlatır ve 20. yüzyılda bitirir. Bu döneme ait Latin veya Kiril alfabetiyle yazılmış veriler okunma güçlükleri nedeniyle yetersiz kaynaklardır. Bunlardan biri de Strahlenberg 1730'dur. Diğer kayıtları çoğu Rusya'daki azınlıklara yönelik misyonerlik çabalarının ürünleridir. Agyagási bu bölümde Çuvaşça kelime listeleri için Róna-Tas 1978 ve Agyagási 1982'ye gönderme yapar ancak Oğuzhan Durmuş tarafından 2014 yılında yayımlanmış olan *18. Yüzyıl Çuvaşçasının Söz Varlığı* adlı monografiyi de bu kaynaklara eklemek gerekir.

Opposition in the Oguric consonant system adlı ikinci ana bölümde Agyagási Ana Türkçe ve Eski Türkçe dönemindeki ünsüz değişimlerini inceler. Bu bölümde, anti Altayist bakış açısıyla Ana Türkçede, ikinci yüzyıldan önce **z>*r* ve **ş>*l* değişimleri tasarlamıştır. Ana Türkçeye tarihlendirilen bir diğer değişim de sözbaşı **y->c-* değişimidir. Bu değişim r-tipi diller dışında Kıpçak ve Sibiry grubu Türk dillerinde de gerçekleşmiştir.

Agyagási diğer ünsüz değişimlerini 5-9. yüzyıllar arasında tasarladığı Eski Türkçe (Old Turkic, WOT-Ogur) dönemine tarihlendirmiştir. Bu ünsüz değişimlerinin belli başlıları (kimileri WOT-Volga Bulgar ağzı için de geçerli olmak üzere) sözbaşı **y->*ś-*; *si>şi*; *ti>çi*; *g>Ø*; *q>x*; *k/q>g*; *d>r*; *g>w* olarak sıralanabilir.

Üçüncü ana bölümde Eski Batı Türkçesinin Volga Bulgarcası alt grubuna (10.-13. yüzyıllar arası) tarihlendirilen ünlü değişimleri ele alınmıştır (bk. *Oppositions in the WOT/VB vowel system*).

Changes in the Middle Chuvash period adlı son ana bölümde Agyagási, Erken Orta Çuvaşça (13-15. yüzyıllar arası) ve Geç Orta Çuvaşça (16-18. yüzyıllar arası) olarak ikiye böldüğü Orta Çuvaş dönemine ait ünsüz ve ünlü değişimlerini incelemiştir. Bu değişimler esas olarak ünsüzlerin ikincil ötümlüleşmesi ve pozisyona bağlı yarı ötümlüleşmeleri (softening); ünlü kısaltmaları (reduction), geniş ünlülerin daralması, ikincil diftongların tek sese değişmesi (örneğin *sag-* “sağmak”> Volga Bulg. *saw-> sau-> Çuv. su-*; *togrı* “doğru”> Volga Bulg. *tuurı*> Çuv. *türĩ* vb.) şeklinde sıralanabilir.

Çuvaşçanın tarihsel ses bilgisi araştırmaları içinde, dil ilişkilerinin en yoğun olarak ele alındığı *Chuvash Historical Phonetics*'te Agyagási, özet bölümünde iki temel sonuca ulaştığını belirtir: 1) Bölgesel (coğrafi) koşullar ve dili konuşanların hareketliliği Çuvaşçanın ortaya çıkışında belirleyici bir rol oynamıştır. 2) Bu dilin tarihinin yeniden yapılandırılabilir üç önemli alanı vardır: 5. ve 10. yüzyıllar arasında Doğu Avrupa bozkırları, 10. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar Volga'nın batı yakası ve Kama nehirleri, Moğol istilasından sonra Volga'nın sağ kıyısındaki Sviyaga ve Sura nehirleri ile sınırlanan bölge. Bu üç alanın tümünde, çeşitli varyantları konuşan toplulukların tarihindeki dönüm noktalarının yarattığı hareketlerin sonuçları olarak dilde niteliksel değişimler ortaya çıkmıştır.

Appendix bölümü iki alt bölüm içerir. *The Cheremis in the Volga region* adlı ilk bölümde Agyagási, Çeremiş yerleşimlerinin Moğol istilasından önceki ve sonraki durumlarını inceler; Mari ve Çuvaş ağızlarındaki Batı Baltık alt katman öğelerini değerlendirir. *The Late Proto-Mari vocalic system* adlı bölüm, Geç Ana Marice ünlü sistemini inceler.

Çok zengin bir kaynakçaya dayanan çalışmada ayrıca *Eski Macarca, Eski Votyakça (Udmurt), Arapça, Başkurtça, Çuvaşça, Tatarca, Mari Ağızları, Orta Moğolca, Orta Rusça, Orta Tatarca, Mişer Tatarcası, Mordvince, Yeni Farsça, Eski Rusça, Ana Marice, Ana Permce* ve *Batı Baltık* verilerin yer aldığı dizinler bulunur.

Kaynakça

- Agyagási, Klára (1982). "On the Edition of Chuvash Literary Sources". In: Róna-Tas (ed.) *Chuvash Studies*, Budapest, 7-17.
- Chavannes, Edouard (2006). *Batı Türkleri Tarihi*. İstanbul: Töre.
- Daniel, Kane (2009). *The Kitan Language and Script*. Brill, Leiden, Boston
- Dolgova, A. P., A. V. Kuznetsov (2020). "The development of the Chuvash linguistics at the beginning of the XXIst century: achievements, problems and pressing tasks". *Rossiyskaya Tyurkologiya* 1-2: 88-95.
- Durmuş, Oğuzhan (2014). *18. Yüzyıl Çuvaşçasının Söz Varlığı*. Paradigma Akademi Yayınları: Edirne.
- Golden, Peter B. (1980). *Khazar Studies*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Golden, Peter B. (2006). *Türk Halkları Tarihine Giriş*. Genişletilmiş ikinci baskı, çev. Osman Karatay. Ankara: KaraM Araştırma ve Yayıncılık.
- Kincses-Nagy, Éva (2018). *Mongolic Copies in Chaghatay*. *Turcologica* 115. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Levitskaya, L. S. (2014). *İstoriçeskaya Fonetika Çuvaşskogo Yazıka*. Çeboksarı: Çuvaşskiy Gosudarstvennıy İnstitut Gumanitarıx Nauk.
- (Tanıtma) Piispanen, Peter (2019). "Agyagási, K. (2019). *Chuvash Historical Phonetics. An areal linguistics study. With an Appendix on the Role of Proto-Mari in the History of Chuvash Vocalism*. Harrassowitz Verlag. Wiesbaden, 2019. XII + 334 pp." *JOTS* 3/2, 2019: 624: 633.
- Rásonyi, Laszlo (2006). *Doğu Avrupa'da Türklük*. İstanbul: Selenge yay.
- Róna-Tas, András (1978). "An unpublished Chuvash wordlist in the Library of the Hungarian Academy of Sciences". In: Jubilee Volume of the Oriental Collection 1951-1976. Budapest. 159-173.
- Róna-Tas, András (1982). "The Periodization and Sources of Chuvash Linguistics". *Chuvash Studies* 113-170. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Róna-Tas, András (2005). "Turkic-Alanian-Hungarian Contacts"; *CAJ* 58-2: 205-213.
- Róna-Tas, András, Árpád Berta (2011). *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*. *Turcologica* 84. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Róna-Tas, András (2016). “*Bayan and Asparux*. Nine notes on Turks and Iranians in Eastern Europe”. *Turks and Iranians, Interactions in Language and History*. Eds. Éva Á. Csató, Lars Johanson, András Róna-Tas, Bo Utas, s. 65-78, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Savelyev, Alexander (2020). “Chuvash and the Bulgharic languages”. *The Oxford Guide to the Transeurasian Languages*. 446-464. Ed. Martine Robbeets, Alexander Savelyev. Oxford: Oxford University Press.

Schott, Wilhelm (1841). *De lingua Tschuwaschorum*. Berolini. <http://reader.digitale-sammlungen.de/>.

Shimunek, A. E. (2007). *Towards a Reconstruction of the Kitan Language, with notes on northern late middle chinese phonology*. MA tezi. Indiana University.

Yılmaz, Emine (1997). *Çuvaşça Çok Zamanlı Sesbilgisi*. Ankara: TDK.

(Tanıtma) Zimonyi, István (2020). “Klára Agyagási (2019). *Chuvash Historical Phonetics. An areal linguistics study. With an Appendix on the Role of Proto-Mari in the History of Chuvash Vocalism. Turcologica 117*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. 333 p.” *Acta Linguistica Academica* 67 (2020) 4, 480-487.